

अमृत योज्जन-तामाङ । २०७३ । उज्यालो यात्रामा तामाङ महिला । काठमाडौँ : गान्वा प्रकाशन ।

नेपाली महिलाहरूको सन्दर्भमा खस-आर्य हिन्दूभन्दा आदिवासी जनजाति समुदायका महिलाहरू स्वतन्त्र र सशक्त छन् अथवा हुन्छन् भन्ने गरिन्छ । सामान्यतः यी दुई फरक समुदायको धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य-मान्यता, परम्परा र जीवनशैलीलाई एकापसमा दाँजेर यस्तो बुझाइ राखिएको हो । तुलनात्मक लेखाजोखामा आधारित यस्तो विचार सम्प्रेषण भइरहेँदा खस-आर्य हिन्दू परम्परामा महिलाको अवस्था, स्थान, भूमिकाबारे बहस गर्न, विचार निर्माण एवं पुनर्निर्माण गर्ने अनेकौँ स्रोत-सामग्री उपलब्ध छन् । तिनले त्यस्ता विचार र बहसहरूलाई परिष्कृत र प्रशोधित गर्ने आधारहरू पनि दिएका छन् । आदिवासी जनजाति समुदायका महिलाहरूबारे भने उनीहरू खस-आर्य हिन्दू महिलाहरूको तुलनामा कुन हिसाबले स्वतन्त्र, सशक्त छन् वा छैनन्, समुदायभित्र लैंगिकताको अवस्था के-कस्तो छ भन्नेबारे न्यून अभिलेख या दस्तावेज भेटिन्छन् । थोरै त्यस्ता महत्त्वपूर्ण सामग्री मध्येको एक हो, भाषाविद् अमृत योज्जन-तामाङद्वारा लिखित पुस्तक *उज्यालो यात्रामा तामाङ महिला* (२०७३) । पुस्तकमा तामाङ जातिका महिलाहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक एवं लैंगिक स्थिति लगायतका पक्षहरूको चित्रण छ । पुस्तक तीन खण्डमा विभाजित छ : उज्यालो यात्रामा तामाङ महिला; तामाङ महिला कोश र तामाङ महिला शहीद कोश ।

पुस्तकले खस-आर्य हिन्दू संस्कार-संस्कृतिसँग तुलना गर्दै तामाङ जातिको परम्परागत एवं मौलिक मान्यता अनुरूपको महिला-पुरुष बीचको शक्ति-सम्बन्धलाई केलाएको छ । समग्र आदिवासी जनजाति समुदाय आफैले दाबी गर्दै आएझैं र सार्वजनिक वृत्तमा आदिवासी जनजाति महिलाको स्वतन्त्र, सशक्त छविलाई जोड दिइएझैं, पुस्तकका प्रत्येक लेखले तामाङ जाति भित्रको लैंगिक समानताकै अवस्थालाई पुष्टि गर्ने जमर्को गरेका छन् । साथै तामाङ महिलाहरूको विभिन्न क्षेत्रमा रहेको संलग्नता र उपस्थिति एवं तत्कालीन नेकपा माओवादीले सञ्चालन गरेको दश वर्षे जनयुद्धमा शहीद भएका महिलाहरूको समेत विवरणिका निर्माण गरेको छ । लेखकको विषयगत वा विधागत विज्ञता अनुरूप भाषासँग गाँसिएका सन्दर्भहरू तुलनात्मक रूपमा गहन र विश्लेषणात्मक र अन्य विषय वा सन्दर्भ परिचयात्मक र जानकारीमूलक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

पुस्तकको पहिलो खण्ड विषयवस्तुको हिसाबले महत्त्वपूर्ण छ । सात ओटा लेख समेटिएको यो खण्डको पहिलो लेख मार्फत भाषा वैज्ञानिक विश्लेषणको आधारमा लेखकले “आमा” शब्द भोट-बर्मेली भाषा परिवार अन्तर्गतको सम्पत्ति भए पनि प्रयोगको आधारमा तामाङ भाषाको शब्द भएको, र नेपाली समाजमा यसको प्रयोग हुनु पनि यही भाषा परिवार र तामाङ भाषा एवं परम्पराको देन भएको दाबी गरेका छन् । अन्य भाषा परिवारको मात्रै

नभएर भोट-बर्मेली भाषा परिवारभित्रकै अन्य जातिहरूको भाषाको तुलनामा पनि तामाङ भाषामा रक्तसम्बन्धका साइनो शब्दहरू सबैजसो “आ” बाटै शुरू हुने तथ्यको आधारमा यस्तो दाबी गरिएको छ । जस्तै: “आखे (बाजे), आपा (बुबा), आमा, आपाग्रेन/आपेन (ठूलाबा), आमाग्रेन/आमेन (ठूलो आमा), आगु (काका), आरु/आसु (काकी, सानी आमा, सौतेनी आमा), आस्याड (मामा), आडि (फुपू, माइजू), आज्यो (दाजु), आना (दिदी), आले (भाइ) र आडा (बहिनी)” (पृ. १५) । यद्यपि, भोट-बर्मेली भाषा परिवार भित्रका अरू आदिवासी जनजाति समुदायको भाषाहरूको सन्दर्भ भने स्पष्टसँग खुलाइएको छैन ।

दोस्रो लेखमा तामाङ महिलाको वंशेरी थर विवाहसँगै परिवर्तन नहुने, र विवाह गरेर श्रीमानको घर गए पनि अन्ततः जन्मघरमै चेलीको स्वअस्तित्व कायम रहिरहने सामाजिक-सांस्कृतिक विधि-विधानले तामाङ महिलालाई स्वतन्त्रता प्रदान गरेको तर्क छ । उक्त तर्कलाई स्वजातीय विवाहको सन्दर्भमा चेलीको रगत र मासु बेहुला पक्षलाई सुम्पिने, चेलीको स्वअस्तित्व स्वरूप अस्थि (हाड) भने माइतीकै वंशमा रहने; उसको मृत्यु पश्चात् पुनः थरको प्रतीक अस्थि विधिवत् रूपमा माइतीले ग्रहण गर्ने र अन्तरजातीय विवाह गरेको चेलीको सन्दर्भमा भने विधिवत् रीतिरिवाजको कर्म ननिभाइने हुनाले ऊ पूर्ण रूपमा माइतीमै रहिरहने र उसको मृत्युसंस्कारको दायित्व पनि माइतीकै हुने ताम्बा दर्शनको मान्यताका आधारमा उभ्याइएको छ । यस मान्यता अनुरूप तामाङ जातिमा हुर्केकी चेली कर्म गर्न कर्मघर जान्छे र पुनः माइतीघर फर्कन्छे । यो मान्यताको व्यावहारिक पक्षको अभ्यास र प्रभावकारिताको पक्ष भने थप अध्ययनको विषय भएको कुरा लेखले औँल्याउँछ ।

यही खण्डको तेस्रो लेखले ज्हो (पेवा) परम्परा मार्फत महिला (छोरीचेली) हरूले आफ्नो बलबुता र सीपले आर्जन गरेको निजी सम्पत्तिमा पूर्ण स्वामित्व र नियन्त्रण कायम गर्ने हुनाले उनीहरूको आर्थिक हक स्थापित गरेको जिकिर गर्छ । सामाजिक-सांस्कृतिक रूपमा पेवा राख्ने अधिकार नभएको छोराको आयस्रोत घरपरिवार धान्न उपयोग गर्ने र परिवारका सदस्यहरू सबैको हक लाग्ने हुन्छ । तर छोरीको पेवामा भने अरू कसैको हक नलाग्ने र सामान्यतः पुस्तान्तरको क्रममा छोरी नै त्यसको हकदार हुने मान्यता र सोही अनुरूपको अभ्यासले महिलालाई आर्थिक रूपमा केही सशक्त र स्वतन्त्र बनाउन टेवा दिएको छ । साथै, बाबुको अंशको हकदार छोराहरू मात्रै हुने, आमाको पेवाको हकदार छोरी (हरू) मात्रै हुने र सोही अनुरूप बाबुको घेवा (मृत्यु-संस्कार) मा छोराहरूले मात्रै अनि आमाको घेवामा छोरीहरूले पनि दामासाही आर्थिक खर्च बेहोर्ने पक्ष पनि लेखमा उल्लेख छ ।

तामाङ जातिको जीवन जगतलाई हेर्ने ताम्बा दर्शनको दृष्टिकोण अनुरूप लैंगिकता र यौनिकताबारे चौथो लेखमा चर्चा गरिएको छ । तामाङ भाषामा व्याकरणिय लैंगिकता र लिंगभेदको शब्दहरू नरहेको तथ्य प्रस्तुत गर्दै लेखकले तामाङ जातिमा यौनिकताको प्राकृतिक अवधारणा भए पनि लैंगिकताको अवधारणा भने नरहेको निष्कर्ष निकालेका

छन् । भाषिक रूपमा लैंगिक विभेद नहुनु तामाङ जातिको मौलिक संरचना भएको लेखकको दाबी छ । भाषिक रूपमा रहेको यो समानता आदिवासी जनजाति समुदायका धेरैजसोको साझा विशेषता हो । यसलाई समुदाय वा जाति विशेषमा रहेको लैंगिक समानताको एक सूचकको रूपमा लिन सकिन्छ । तर, लेखकले “भाषामा लैंगिक विभेद नभएपछि समाजमा पनि लैंगिक भेद हुँदैन” (पृ. ३१) भनेझैं दाबी गर्न वा निष्कर्ष निकाल्नको लागि भने पर्याप्त आधारहरूको खोजी गर्नु आवश्यक छ ।

सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक पक्षहरूमा तामाङ महिलाको स्थिति, हैसियत र भूमिकाका पक्षहरू समेट्ने प्रयत्न गरिएको पाँचौँ लेख केही सांस्कृतिक संस्कारहरू बाहेक अधिल्ला लेखहरूको संक्षेपीकरणको एकीकृत स्वरूप हो । शीर्षकको हिसाबले विस्तृत लाग्ने यो लेखमा अधिल्ला लेखका प्रसंग दोहोरिएका छन् । त्यस बाहेक, घरमूली महिला हुने; पोशाक, गरगहना र सौन्दर्यसाधन; विवाह र सिस्कोपांग्रो (सम्बन्ध विच्छेद); मौलिक ज्ञान एवं सांस्कृतिक संवाहकका रूपमा महिला शिक्षा र सचेतनाका सन्दर्भलाई पनि यसले कोट्ट्याएको छ । तामाङ विवाह नीतिमा बहुपति वा बहुपत्नी व्यवस्था नभएको; कसैलाई त्यस्तो विवाह गर्न प्रोत्साहन पनि नगरिने; व्रत र विधवाको अवधारणा नरहेको र श्रीमानको मृत्यु वा स्वेच्छिक सम्बन्धविच्छेद पश्चात्को पुनर्विवाह एउटा सामान्य संस्कार रहेको; विद्यावारिधि गरेका तामाङहरू ४८ मध्ये १५ जना महिला हुनु, आदिको आधारमा यस लेखमा पनि तामाङ जातिभित्र लैंगिक समानता भएको तर्क गरिएको छ ।

छैटौँ लेख तामाङ महिलाद्वारा लेखिएका तामाङ साहित्य र त्यसमा अभिव्यक्त भएका उनीहरूको लैंगिक चेतनाको सेरोफेरोमा घुमेको छ । वि.सं. २०४० देखि तामाङ महिलाहरूको प्रकाशित सिर्जना गीत मार्फत शुरू भएर नाटक, कथा, कविता, उपन्यास, बालसाहित्य विधासम्म विस्तार भएको छ । वि.सं. २०४० देखि शुरू भएको महिलाहरूको फाट्टफुट्ट सिर्जनाले २०५९ सालमा आएर सिंगो कृति प्रकाशनमा फड्को मात्थो र त्यसपछि त्यसले तीव्र गति लियो । महिलाहरूको सिर्जनाको केन्द्रीय विषयवस्तु सामाजिक-सांस्कृतिक पहिचान हुने गरेको छ भने महिला हक अधिकारप्रति पनि ती सिर्जनाले केही मात्रामा छोएका छन् । तामाङ महिला लेखक एवं सर्जकहरूको संख्या बढ्दो छ र सक्रियता आशलाग्दो देखिन्छ । यद्यपि, लेखकको विश्लेषणमा तामाङ महिलाहरूले सिर्जना मार्फत समाजमा आफ्नो उपस्थिति खोज्ने र त्यसको लागि आफै संलग्न हुने दायित्व निर्वाह गर्दैआएका भए पनि आफ्नो अगुवा आफै बन्ने सम्मको अवस्थामा भने पुग्न बाँकी रहेको छ । यस खण्डको अन्तिममा लेखकले पुस्तक तयारीको क्रम; प्रक्रिया; खाका निर्माण; आवश्यक सामग्री एवं सूचना संकलनको जानकारी दिएका छन् । लेखमा प्रस्तुत गरिएको विषयवस्तु र प्रस्तुतीकरणको दृष्टिले यो लेख पुस्तकको परिचय खण्डको स्वरूपमा रहे पनि लेखकले यसलाई अन्य छ ओटा लेखहरूकै कोटिमा पंक्तिबद्ध गरेका छन् ।

पुस्तकको दोस्रो र तेस्रो खण्ड तामाङ महिलाहरूको सक्रियताको क्षेत्र, भूमिकाको अवस्थाको दस्तावेजीकरणको हिसाबले महत्त्वपूर्ण छन्। दोस्रो खण्डमा विश्व चर्चित; विद्यावारिधि एवं महाविद्यावारिधि प्राप्त; साहित्य-कला (चित्रकला/गीत-संगीत/रंगमञ्च/अभिनय); राजनीति; खेलकुद; आमसञ्चारका माध्यम र समाजसेवामा संलग्न भई चिनिएका र मिथकको रूपमा रहेका सहित गरेर देशविदेशमा रहेका १२३ तामाङ महिलाहरूको संक्षिप्त चिनारी छ। यसमा विश्व प्रसिद्ध वैज्ञानिक डा. अनुमाया तामाङ, चर्चित साहित्यकार पारिजात, स्वरसाम्राज्ञी अरुणा लामा, समाजसेवी चरिमाया तामाङदेखि पछिल्लो पुस्ताका राजनीतिकर्मी नविना लामा र गायिका शितल मोक्तान सम्मलाई समेटिएको छ। यसलाई लेखकले “तामाङ महिला कोश” को मुख्य शीर्षकमा “प्रतिभाशाली तामाङ महिलाहरूको जीवनगाथा” को उपशीर्षक राखेका छन्। विभिन्न क्षेत्रमा सक्रिय रहेर स्वअस्तित्व र पहिचान कायम गरेका प्रतिभाशाली महिलाहरूको संक्षिप्त परिचयले उनीहरूको सार्वजनिक जीवनको संक्षिप्त नक्सांकन गर्छ। लेखकले भनेझैं, जीवनगाथा नै प्रस्तुत गर्ने सामर्थ्य भने राख्दैन।

तेस्रो खण्ड तामाङ महिला शहीद कोश शीर्षकमा रहेको छ। यस खण्डमा दशवर्षे द्वन्द्वमा शहीद भएका तामाङ महिलाहरूको नाम, उमेर, जिल्ला र मारिएका ठाउँ एवं मिति सहितको सूची छ। उपलब्ध सरकारी एवं गैरसरकारी तथ्यांकहरूको आधारमा सूची तयार पारिएको हुनाले शहीदहरूबारे उल्लेख गरिएको जानकारीमा एकरूपता र पूर्णता छैन। यद्यपि, यो सूचीले जनयुद्धमा सरिक भई ज्यान दिने तामाङ महिलाहरूको तथ्यांक निर्माण गर्नुको साथै उनीहरूबारे थप खोजबिन गरी जानकारी हासिल गर्न र बाहिर ल्याउन मद्दत पुग्नेछ।

अध्ययन-अनुसन्धान र बौद्धिक कर्ममा जुट्दै आइरहेका एक सर्जकको सिर्जनाको चुस्तता, गहनता, बौद्धिकता र प्रस्तुतीकरण प्रतिको चिन्ता, अपेक्षा र प्रतिक्रिया उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ, जति उनको प्राज्ञिक कर्म र सिर्जना। यो पुस्तक पढ्दा सबैभन्दा खट्किने पाटो हो—सम्पादन। पुस्तकको विषयसूचीदेखि लेखहरूसम्म बारम्बार दोहोरिने उही सन्दर्भ र त्यसैको आधारमा गरिएको तर्क र निकालिएको निष्कर्ष; तिनको फितलो प्रस्तुति; व्याकरणिय एवं प्राविधिक त्रुटि र एकरूपताको कमी लगायतका पक्षले सम्पादनको खाँचो आँल्याउँछ। उदाहरणको लागि पुस्तकको विषयसूची “खण्ड २” (जुन खण्ड १ हुनुपर्ने हो) बाट शुरु हुन्छ र पुनः दोहोरिन्छ। विषयसूचीकै “खण्ड २” को १. मा “प्रतिभाशाली २१४ तामाङ महिलाको जीवनगाथा” उल्लेख छ। सोही खण्डको मुख्य भागको शीर्षकमा “प्रतिभाशाली १२२ तामाङ महिलाको जीवनगाथा” (पृ. ७० र ७७) लेखिएको छ। विवरणमा भने जम्माजम्मी १२३ महिलाको संक्षिप्त जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ। त्यस्तै, खण्ड १ मा समाविष्ट पाँचौं लेख अघिल्ला लेखहरूकै संक्षिप्त रूप हुनु; पहिल्यै प्रकाशन भइसकेका लेखहरू पुनःप्रकाशन गरिँदा परिमार्जन र संशोधन नगरिनु र अन्तिम वा सातौं

लेख कुनै विषयवस्तु केन्द्रित स्वतन्त्र लेख नभएर समग्र पुस्तक निर्माणको प्रक्रियामा केन्द्रित हुनु जस्ता पक्षले पुस्तकलाई हल्का तुल्याएको छ ।

पुस्तकको संरचना अर्को खट्किने पाटो हो । तीन ओटा खण्डको रूपमा पुस्तकमा समावेश भएका सामग्रीलाई लेखकले छुट्टाछुट्टै पुस्तिकाको स्वरूपमा पस्केका छन् । पहिलो खण्डको लागि डा. लक्ष्मी तामाङ र सृजना गोलेको भूमिका; दोस्रो खण्डमा केन्द्रित सुलोचना मानन्धर धितालको शुभकामना र सन्चु ब्लोन तामाङको भूमिका; तेस्रो खण्डमा सम्पादकीय तथा पुस्तकको शुरूमा र दोस्रो खण्डमा गरिकन लेखककै दुई ओटा प्राक्कथन समेटिनुले यी तीन खण्ड बेग्लाबेग्लै प्रकाशनको खाका अनुरूप तयार पारिएको छनक दिन्छ ।

पुस्तकमा समावेश “महिनावारीमा जंगलको बास” (पृ. ६९) शीर्षकको एकमात्र अनुसूची किन राखियो, त्यसमा समेटिएको विषय तामाङ महिलाहरूको सन्दर्भसँग किन र कसरी गाँसिएको छ वा त्यसलाई कसरी हेर्ने भन्नेजस्ता कुनै पनि प्रसंग कहीं कतै उल्लेख छैनन् । तसर्थ, त्यो अनुसूची पुस्तकमा समावेश गरिनुको औचित्य पुष्टि हुँदैन ।

कुनै पनि समुदाय र समुदायका सीमित व्यक्तित्वहरूको अग्रसरता, जागरूकता र दक्षतामा निर्माण हुने वा उत्पादन गरिने यस्ता स्रोत-सामग्रीहरूको बौद्धिक एवं प्राज्ञिक महत्त्व स्थापित गर्न र गराउनको लागि विषयवस्तु बाहिर ल्याइनु आफैमा सकारात्मक कदम हो । उक्त कदम चालिँदा विषयवस्तुको गहनता, प्रस्तुति, संरचना, भाषा, शैली आदिले पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने यथार्थतर्फ सचेत हुनु उत्तिकै जरुरी छ ।

तामाम कमजोरीहरूको बाबजुद पुस्तक उपयोगी छ । पुस्तकले तामाङ समुदाय भित्रको नारीवादलाई विश्वव्यापी तवरमा चलेको पश्चिमा नारीवादी अवधारणाको सट्टा तामाङ समुदायको आफ्नै ताम्बा दर्शनको सिद्धान्त अन्तर्गत बुझ्ने र बुझाउन सकिने एक खालको आधार दिएको छ । त्यही दर्शनको आधारमा तामाङ समुदायमा लैंगिक समानता र समान शक्ति-सम्बन्ध रहेको लेखकको दाबी छ । तर, यहाँनेर स्पष्ट हुनुपर्ने कुरा, त्यसको मतलब राज्य र राज्यको नीति, नियम र कानूनहरूले पनि यी महिलाहरूलाई सोही अनुरूप समानताको बोध गराएको छ वा त्यस्तै वातावरण दिएको छ भन्ने पक्कै हैन । तामाङ महिलासँग सम्बन्धित विविध विषयवस्तु उठान, दस्तावेजीकरण र छलफलको हिसाबले यो पुस्तक महत्त्वपूर्ण छ । आदिवासी जनजाति समुदायले आफ्नो मौलिक पहिचानको रूपमा अघि साँदैआएको लैंगिक समानताको पक्षपोषण, विश्लेषण र आदिवासी जनजाति समुदायभित्र रहेको लैंगिकताको विषयमा थप अध्ययन-अनुसन्धान र बहसको लागि यो पुस्तक उपयोगी छ ।

कैलाश राई

स्वतन्त्र अनुसन्धाता